

ГОВОРЪТ И ДИАЛЕКТЪТ НА ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ КАТО НОСИТЕЛИ НА НЕМАТЕРИАЛНОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО НА КЪРДЖАЛИЙСКИЯ РЕГИОН

Йова Стефанова

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: Когато говорим за говора и диалекта на Източните Родопи като носители на нематериалното културно наследство на кърджалийския регион, трябва задължително да изследваме темата за идентичността и езика като пресечната точка на религията и културата, през историята. Методологията на изследването съчетава няколко основни метода на анализ, с които се постигат важни резултати, изводи и заключения. Родопският говор, заемащ средния дял от рупските говори, е значително съхранен. И причините са много – особеното географско положение, продължителната цивилизационна изолация, многократното преместване на държавната граница през вековете, консерватизмът на местното българомохамеданско население и завидната му упоритост за съхраняване на архаичните особености на българския говор. Предимството на местните говори пред писмената реч е богатството и цветността на изразността, с което надхвърлят литературния еквивалент и се превръщат в ярък носител на нематериалното културно наследство.

Ключови думи: език, говор, диалект, речник, превод.

Въведение

В сърцето на Източните Родопи, на двата бряга на река Арда, е разположен кърджалийският регион със своето необикновено минало и богатата история. В продължение на векове той е бил люлка на различни цивилизации и култури. Тук са си дали среща траки, елини, римляни, славяни, прабългари, византийци и латинци, турци. Историята е отредила в този район да съжителстват мирно различни етноси – българи, турци, евреи, арменци, като се трудят, живеят и празнуват различно и заедно. Кърджалийският регион е носител на множество културни пластове и е свидетел на исторически събития, оставили ярки следи в етнографското многообразие на региона – език, бит, традиции, обичаи, религия, занаяти и култура на отделните етнически групи.

В този смисъл Източните Родопи може да бъдат разглеждани *като географски и културен паспорт, като мост и граница между етноси, култури и религии.*

Методология на изследването

Методологията на изследването се изразява в последователното използване и комплексно съчетаване на няколко основни метода на анализ. В случая се използва смесена методология, като са включени методи от различни научни области: **Метод на наблюдение на място**. Извършеното наблюдение е в град Кърджали и съседни населени места; **Метод на анкетиране**. Използван е методът на интервюто, като най-лесен анкетен метод спрямо изследваните участници, за изразяване на тяхното мнение относно родопския говор; **Документален анализ**. Документалното изследване е едно от основните изследвания и представлява анализ на документи, библиографски материали и други източници на информация – печатни, електронни и визуални; **Сравнителен анализ**. Сред емпиричните методи за изследване на определени събития най-често се използва методът на сравнителния анализ, благодарение на който се разкриват общи черти и различия на изследваните теми. Обработката на информацията води до постигане на важни резултати от анализа и до формиране на точни изводи и заключения¹.

Идентичност и език като пресечна точка на религията и културата, през историята

До края на IV и началото на V век населението в Родопите е запазило езическото си вероизповедание. След обявяването на християнството за официална религия в Римската империя в началото на IV век, Родопите постепенно се християнизират, изграждат се църкви и манастири. Твърди се, че св. Никита Ремесиански е просветител и покръстител на бесите. Предполага се, че негов е преводът на Библията на тракийски език. Това е станало около 396 – 398 г. с извършената мисия сред бесите, но траките са запазили своята собствена идентичност до VI век, съхранявайки своят бит, език и култура.

Официалното приемане на християнството и утвърждаването му като официална държавна религия в България става през 864 г., по времето на цар Борис I. Борис I налага нови културни норми в ценностната система на България. Той осъзнава, че възприемането на Кирило-Методиевата славянска азбука ще създаде възможност за издигане на автономна Българска църква, независима от Византийската, и ще развие българската книжовност. Днес кирилицата е национално богатство и е символ на национална идентичност, без която по време на византийското и османското владичество българският народ едва ли би оцелял. Нека да не забравяме факта, че езикът на Кирил и Методий (северно и източно от Солун) е заимстван от старобългарски диалекти, принадлежащи към рупските говори, поради което изучаването на родопските говори придобива огромна значимост за ис-

торията на българския език. Според Е. Каневска-Николова: „Родопските говори пазят черти от езика на Кирил и Методий“ [1].

Родопските говори заемат средния дял от рупските говори [2]. Поради особеното си географско положение и характера на терена те са запазени сравнително много добре. Липсата на съществени социално-икономически промени предимно през времето на османското владичество, както и географското местоположение, което съдейства за изолацията на местното население, създават предпоставки за запазването на фолклорната традиция, както и за изявата на един много специфичен диалект.

До нас чрез устното и песенното народно творчество са достигнали образци на родопския говор. Най-голямата част от родопските песни са се изпълнявали на седянка („на межо“) [2]. В тях се наблюдава голямо разнообразие по отношение на словесното съдържание, като преобладават текстовете, свързани с отношенията между младите хора. От друга страна, песни, свързани с овчарството, също изобилстват сред родопския песенен репертоар. В действителност в родопския бит седянката се утвърждава като единственото място за колективно общуване между девойките и жените в дадено селище, като създава предпоставка за поддържане на фолклорната езикова традиция.

Незабравими остават народните песни „Каза ми Кълмана Стана“ и „Бела сам бела юначе“, които са доказателство за красотата и богатството на родопския говор.

Рупските говори. Те са източни български говори, заемащи обширната географска територия на Странджа, Горнотракийската низина, Източна Тракия, Западна Тракия, Родопите, районите на Разлог и Гоце Делчев, както и на Солун, Сяр, Драма и др. На запад те се ограничават от ятовата граница, а на север граничат с балканските говори. Рупските говори се делят на три големи подгрупи:

- източни рупски (в Странджа и Тракия);
- родопски (в Родопите);
- западни рупски (Разложко, Гоцеделчевско, Сярско, Драмско и Солунско).²

Поради многовековните демографски и миграционни изменения рупските говори днес са разнообразни и силно разчленени. Съществуват обаче редица характеристики, които служат на българската диалектолози да класифицират и приобщят дадено наречие към рупската група на източните български говори².

Югоизточните рупски (родопски) говори се включват в ятовия изогласен пояс, който се открива и извън държавната граница на България, в трите географски области – Източна Тракия, Западна Тракия и Родопите (в граничните райони на Родопите, до района на Комотини и Ксанти).

Освен Родопската диалектна група, в Родопите се срещат и микродиалекти, дори на територията само на едно селище. Те се характеризират със специфични думи и изрази.

Не без значение относно запазването на езика е консерватизма на местното българо-мохамеданско население (помаци), продължителната изолация и проявената завидна упоритост за съхраняване на говора със значителните си архаични особености.

Родопският говор изобилства от думи-синоними, като за едно и също нещо се използват по няколко различни по звучение думи.

В родопския говор са запазени голяма част от архаичните форми на българския език, сходен с диалекта в северните погранични области на Гърция [3], както и в традиционния им с родопския фолклор песни. В родопския говор има и думи от турски и гръцки произход. Това е нормално и обяснимо от историческа и географска гледна точка. Необичайно за непознати хора е говорът на родопчаните в среден род. Абсолютно непознати за хора от другаде са думи като „бадева“ – „безплатно“; „бално“ – „тъжно“; „будно“ – „някой“; „буднош“ – „понякога“; „насушил“ – „направил боклук“; „отапанил“ – „изплюскал“ и често употребяваната дума „нах“ – „към“ [3].

Етническият състав на населението на източнородопската област е от християни, мохамедани и помаци (българомохамедани). Помациите в Родопите заемат значителна територия. Те са българи, ислямизирани през XVI – XVII век. Макар че имат турски имена, те не говорят турски. На турски само поздравяват и броят. По говор са еднакви със запазеното между тях българско християнско население.

Родопските говори представляват словесно богатство, обществено и културно наследство от изчезващи ритуали, вярвания и обичаи на толкова спорната за Балканите идентичност на помациите.

Християни – Мохамедани [4]

„ацè“ – „йейце“

„двар“ – „дувар“

„мүт’ек“х – „мит’ек“

„врут“ – „врит“

„т’òвно“ – „т’òмно“

„каквò“ – канò“ [4]

Пак според Ст. Стайков в изследването му „Българска диалектология“ [4], най-важните характерни особености на родопските говори са следните:

1. Широко *e* (*ê*) вместо стб. *ъ* независимо от ударението и характера на следващата сричка: *голѐм* – *голѐми*, *млѐко* – *млѐчен*, *дѐдо*, *мѐсто*, *снѐк*, *мѐсечина*, *смѐн’ам*, *срѐштам*, *блѐййòт*, *нѐмѐйа*. Смята се, че това е най-

архаичният гласеж на старобългарската гласна ъ. Широкото *e* в по-старите диалектоложки трудове обикновено е отбелязвано с две букви: *ea* или *e^a*, защото са го смятали за дифтонг, но то не е никакъв дифтонг, а особена широка гласна. [4]

2. Пълен преглас на гласната *a* след мека съгласна в широко *e*: *йè* (аз), *йèце*, *йèгне*, *чèша*, *кошèра*, *жèба*, *чèс*, *кочèн*, *офчèр* [5].

3. Изговор на една гласна вместо четирите старобългарски гласни – двете носовки и двата ера: *ж*, *л*, *ъ* и *ь*, като в случаите вместо *л*, *ь* предходната съгласна е мека. В отделните диалекти на родопските говори тази гласна е различна [6]. В едни е *ъ* (*мъка*, *ръка*; *дъш*, *бъчва*; *м'ъсо*, *гл'ъдам*; *л'ъсно*), в други е широко *ò* (*мòка*, *дòш*, *м'òсо* *л'òсно*), в трети е обикновено *o* (*мòка*, *дош*, *м'òсо*, *л'òсно*), а в четвърти е чисто *a* (*мàка*, *дàш*, *м'àсо*, *л'àсно*).

4. Пълна липса на съгласните *и* и *с* (*жам*, *жоп*; *зевгàр*).

5. Тройна членна форма:

-ът, *-та*, *-то*, *-тè* с общо определително значение, за обща определеност;

-ъс, *-са*, *-со*, *-сè* с определително и показателно значение за предмети, които се намират в пространството б л и з о до говорещото лице;

-ън, *-на*, *-но*, *-нè* с определително и показателно значение за предмети, които се намират в пространството д а л е ч от говорещото лице.

6. Невероятно интересни са и окончанията, които придават обем и авторитет: чияк – чиячищено; пищов – пищолищено; джип – джипищено.

Красотата на родопския говор е безспорна. Той се носи, сякаш е песен, и е чист като планински ручей. Една от особеностите са характерните окончания на съществителните имена, които указват местоположение, или т.нар. тройно членуване, изключителна особеност на родопския говор, както и окончанията, които придават обем и авторитет.

Цялото разнообразие от диалектни думи на родопския говор е събрано в изследването на Димитър Ташков: „Родопски речник на диалектни думи, наименования и други изразни средства от старинния средно-родопски диалект“:

„1. ниубави – лоши 2. адйн – един 3. чулèк – човек 4. търнъл – тръгнал 5. мучкù – малко 6. ага – когато 7. душало – дошло 8. търнува – тръгва 9. на думаму – въщи 10. търнал – тръгнал 11. приз – през 12. адин – един 13. пъть – път 14. ушъл – отишъл 15. да обида – да види, да провери 16. нигвине – неговите 17. градинй- градини 13 18. дино – където 19. пасъл – водил на паша 20. овцине – овците 21. кравине – кравите 22. айтà м – там 23. напие – пие 24. студйнанна вода – студената вода 25. бÿ квана гò ра – букова гора 26. Та е сйнал – и е седнал/ тогава е седнал 27. анна – една 28. песне – песен 29. айна в – онази 30. Илйджа – име на местност (топоним)

31. джеха̀ но – голямо, широко 32. мнò чко – много 33. тѝбе – теб/тебе 34. ѝе – аз 35. ò дих – ходих 36. тѝптах – тѝпчех 37. водъ̀на – водата 14 38. поседѝл – поседял 39. колкону- колкото 40. въз – при 41. жинъ̀на – жената 42. в сѝлуну – в селото 43. ни го е познà ла – не го е познала 44. рикала му е – казала му е 45. чулекан – човека 46. зафатил – започнал 47. кандардисва – убеждава 48. кайзал – казал 49. дѝтено – детето 50. га – когато“ [7].

Красотата на Родопския диалект е видна от превода на местния изследовател и ценител на Родопския говор Ангел Шеев – Шею:

„Без лаф по пѝтесу са разминѝваме (Превод)

*и кáта крачка сме отмярили.
Оти ли кат гá сá нѝ познаваме?
Адин от друг сá сме извярили.
Къ̀де са аратлѝци и побрãтими?
Ваднѝж напрѝж са конуѝсваха.
Оти ай̀с гá са глѝбдат като кѝтета,
сряцат сá и дума ни обялват.
Оти ли сме нѝ напрѝшните?
От какво са я̀це уморихме?
Даже всяк да е с хадѝтян си,
сѝщите сме лю̀де Гѝсподьови...“*

„За̀що не сме едни и сѝщи (оригинал на текст на популярна песен)

*По улиците днес се разминаваме
и всяка стѝпка точно сме отмерили.
За̀що сега дори не се познаваме,
загубили предишното доверие.
Къ̀де са неразделните приятели,
един до друг навсякъ̀де до вчера.
За̀що са днес открити неприятели,
две думи искрени те не намериха.
За̀що не сме едни и сѝщи винаги,
дори да сме почувствали умората,
дори да ни делят различни истини,
не сме ли все едни и сѝщи – хора“ [8].*

Резултати от анализа

Родопските говори пазят най-много старинни черти, регистрирани в старобългарските и по-късните, черковнославянски източници и могат да се приемат като първоизточници в хода на историческото развитие на българския език. Езиковите и културни връзки на родопското население, него-

вата историческа, културна и икономическа специфика, близостта до границата и наличието на села с основен български или турски говор, създават условия за навлизане в българския местен говор на турски и гръцки думи и изрази.

Заклучение

Според мнозина световно признати учени Родопите са съкровищница не само на българската природа, а и на българския фолклор. *„Родопският диалект е специфичен, запазен от стотици години, съхранил архаичните останки на старобългарския говор“* [6].

През последните години се наблюдава стремеж към съживяване на диалектите, като е създадена е 30 000 членна група от последователи на „Аз говоря на Родопски диалект“. Похвален е стремежът на младите хора да съживяват диалектите, защото именно в Родопите са съхранили най-много старинното състояние на българския език, което днес привлича вниманието ни.

Освен съдържанието на богат речников фонд, родопския говор съдържа цялата съвкупност от прояви на устното творчество: разкази, легенди, поговорки, суеверия, песни, обреди, а също и гатанки, проклинания, ритуали, които влизат в сферата на фолклора на определен етнос. [1]

Местните говори от вчера и днес, дори да са отдалечени от широкия кръг хора, достигат определен стандарт и печелят престиж. Преминавайки през различни исторически, географски, социални и културни условия и различия, диалектните говори показват различие и богатство за определен район и индивид. Предимство на местните говори пред писмената реч е богатството на изразността, което надхвърля литературния еквивалент. В много отношения родопските говори са по-богати от книжовния език, като използването на цели синонимни редове от диалектни думи, които не могат да бъдат предадени с всичките си нюанси в книжовния език. [1]

Освен всичко друго, относителната затвореност на района и консервативността на местното население не са позволили във времето на медиите, училището и книжовния език да повлияят върху съхраняването на родопския архаичен говор. Това е особено показателно и за родопския говор в помашките села до границата, сега на гръцка територия [10].

Диалектните традиции, които са сътворили народното творчество, и загрижеността за тяхното обезсмъртяване и предаване на бъдещите поколения ни задължават час по-скоро да се запишат и запаметят тези устни традиции. Устното словотворчество на местните трябва да остане в наследство за историята и следващите поколения [11].

Това изследване на родопския говор и диалект като носител на нематериалното културно наследство на кърджалийския регион дава нов поглед към културната антропология и бъдещето на тази мултикултурна територия.

Бележки

- ¹ Методът на сравнителния анализ. Сравнителен анализ: примери. <https://bg.puntomarinerо.com/the-method-of-comparative-analysis//>
- ² Рупски говори. https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D1%83%D0%BF%D1%81%D0%BA%D0%B8_%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B8//

References/Литература

1. **Kanevska-Nikolova, E.** Kam vaprosa za leksikalnata blizost na rodopskite govori sas starobulgarskiq ezik, Bulgarski ezik, kn. 5, 1996, s. 559-64
[**Каневска-Николова, Е.** Към въпроса за лексикалната близост на родопските говори със старобългарския език, Български език, кн. 5, 1996, с. 59–64.]
2. **Miletich, L.** Rodopskite govori na bulgarski ezik “Iztok – Z apad”,2013
[**Милетич, Л.** Родопските говори на българския език. „Изток – Запад“. 2013.]
3. **Kuchukova, Ev., Iv. Iliev.** Kum karakteristikata na govora v selo Egrek, Krumovgradsko- Naukata – predizvikelstvoto za mladite. Sbornik ot studenska naichna konferenciq- Kurdjali, 20.11.2015. Plovdiv. 2016
[**Кючукова, Ев., Ив. Илиев.** Към характеристиката на говора в село Егрек, Крумовградско. – Науката – предизвикателство за младите. Сборник от студентска научна конференция – Кърджали, 20. 11. 2015. Пловдив. 2016.]
4. **Stoikov, St.** Balgarska dialektologia, izd. “Prof. Marin Drinow”, Sofia, 2002.
[**Стойков, Ст.** Българска диалектология, изд. „Проф. Марин Дринов“, София, 2002]
5. **Mitrinov, G.** Oshte danni za upotreba na sahetanie ot glasna a,e + nazalna saglasna n v govori ot Momchigradsko – Ez. i lit., 1991, № 1, s. 115–119
[**Митринов, Г.** Още данни за употреба на съчетание от гласна а, е + назална съгласна н в говори от Момчилградско. – Ез. и лит., 1991, № 1, 115 э– 119.]
6. **Stoikov, St.** Kym vokalnata tipologiq na rodopskite govori (Zastapnici na starobulgarskite nosovi i erovi glasni). – V. Slavistichen sbornik. S., 1968.
[**Стойков, Ст.** Към вокалната типология на родопските говори (Застъпници на старобългарските носови и ерови гласни). – В: Славистичен сборник. С., 1968.]
7. **Tashkov. D.** Rodopski rechnik, izd. “ZEA-print”,Sofia, 2012.
[**Ташков. Д.** Родопски речник, изд. „ЗЕА-принт“, София, 2012.]
8. **Sheev-Sheyo, Angel.** Yalate da s’ dime. Izd. Printa Kom, Smolyan, 2003.
[**Шеев-Шейо.** Ангел. Ялате да с’ диме. Изд. Принта Ком, Смолян, 2003.]

9. **Илев**, Ив. Postijeniq i zadachi na iztochnorodopskata bulgarska dialektologiq. V. Илев. Ezikovedski opiti, s. 53 – 76.
[Илев, Ив. Постижения и задачи на източнородопската българска диалектология. В: Илиев, И. Езиковедски опити, с. 53 – 76.]
10. **Митринов**, Г. Jgnorodopskite bulgarski govori v Ksantiisko i Gumergiisko. Po danni ot Pomashko- gracki rechnik na Petros Teoharidis – Solun, 1996. Sofia, 2011.
[Митринов, Г. Южнородопските български говори в Ксантийско и Гюмюрджинско. По данни от Помашко-гръцки речник на Петрос Теохаридис – Солун, 1996. София, 2011.]
11. **Balakchi**, Emel. Rodorskite govori- bogatstvo i magia. Sofia, 2020, s. 5–10.
[Балъкчи, Емел. Родопските говори – богатство и магия. София, 2020, с. 5–10.]

За автора

Йова Стефанова е докторант в Университета по библиотекознание и информационни технологии, катедра „Култура, историческото наследство и туризъм“. Работи по дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“ по научна специалност „Културно-историческото наследство в съвременната информационна среда“ на тема „Културното наследство в Кърджалийски регион – потенциал за развитие на културния туризъм“, с научен ръководител проф. д-р София Василева.

За контакт с автора: iovastefanova@abv.bg

SPEECH AND DIALECT OF THE EASTERN RHODOPE AS A CARRIER OF THE INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE OF THE KARDJALY REGION

Yova Stefanova

University of Library Studies and Information Technologies

Abstract: When we talk about the language and dialect of the Eastern Rhodopes, as the bearer of the intangible cultural heritage of the Kardzhali region, we must necessarily explore the topic of identity and language, as the intersection of religion and culture, throughout history. The research methodology combines several main methods of analysis with which important results, inferences and conclusions are reached. The Rhodope language, occupying the average share of the Rupa languages, has been significantly preserved. And the reasons are many – the special geographical location, the prolonged civilizational isolation, the repeated relocation of the state border over the centuries, the conservatism of the local Bulgarian-Mohammedan population and its enviable persistence in preserving the archaic features of the Old Bulgarian language. The advantage of native speech over written speech is the richness and color of expressiveness, which goes beyond the literary equivalent and turns them into a vivid carrier of the intangible cultural heritage.

Keywords: language, speech, dialect, dictionary, translation.

About the Author

Yova Stefanova is a doctoral student at the University of Library Studies and Information Technologies, department: “Culture, historical heritage and tourism”. Dissertation for the award of the educational and scientific degree “Doctor” in the scientific specialty “Cultural-historical heritage in the modern information environment” on the topic: “Cultural heritage in the Kardzhali region – potential for the development of cultural tourism”, supervisor: Prof. Dr. Sofia Vasileva.

To contact the Author: iovastefanova@abv.bg